Lommar med skilda krav

Huvuddelen av de europeiska bestånden av storlom och smålom häckar i de nordiska länderna. Efter 25 år med Projekt Lom bedömer vi att det går ganska bra för storlommen, men att läget är bekymmersamt för smålommen. Men hur har vår syn på förvaltningen av två arter, som vi har ett internationellt ansvar för, förändrats över åren? Och vad har vi lärt oss inför framtiden?

TEXT *Mats O. G. Eriksson*

De flesta med engagemang för natur och fåglar blir fascinerade av ett möte med någon av våra lomarter, och av de syn- och hörselintryck man får. Fascinationen delar vi med många, både i tid och rum. Få andra fågelarter har spelat lika stor roll i myter och folktro – och det gäller i hela det område i norra Europa, Sibirien och Nordamerika där vi träffar på en eller flera av världens fem lomarter. Lommarnas fortlevnad är inte enbart en fråga om naturvård och fågelskydd – lommarna är också del av vårt kulturarv.

I Sverige häckar 5 500–7 000 par av storlom, och ungefär 1 600 par av smålom. Tillsammans med Finland och Norge ansvarar vi för 98 procent av det europeiska beståndet av storlom (utanför Ryssland) och ungefär två tredjedelar av smålomsbeståndet. Hur vi förvaltar lommarna och deras miljöer är av avgörande betydelse även i ett större geografiskt perspektiv.

FOTO: MATS O. G. ERIKSSON

Smålommen tillsammans med älgar med mera på hällristning vid Nämforsen i Ångermanälven berättar om att lommarna har spelat stor roll i vår föreställningsvärld. Ristningarna vid Nämforsen är från yngre stenålder och upp till 6 000 år gamla.

Mot den bakgrunden och i kombination med farhågor för en låg ungproduktion och komplex hotbild, tog Sveriges Ornitologiska Förening och Naturskyddsföreningen 1994 ett gemensamt initiativ till årliga uppföljningar av de två lomarternas häckning, Projekt Lom. Över åren har över 560 personer medverkat under minst ett år, och de senaste åren har ungefär 160 personer ingått i nätverket. Därutöver görs årliga avstämningar mot Artportalen, så indirekt har betydligt fler medverkat med underlag för bedömningarna av häckningsutfallet. Sedan 2015 är Projekt Lom en arbetsgrupp inom BirdLife Sverige.

Det har gått ganska bra för storlommen under de senaste 25 åren, med en ungproduktion i nivå med vad som behövs för att kompensera för den årliga dödligheten. Läget är mer bekymmersamt för smålommen, med en långsiktigt negativ trend i ungproduktionen i stora delar av landet.

En lärdom efter 25 år med Projekt Lom är att grupperna med storlommar samlade från närliggande sjöar har stor betydelse för de sociala relationerna mellan individer och par.

FOTO: NIKLAS ARONSSON

Den här artikeln sammanfattar hur synen kring förvaltning och fågelskydd av de två lomarterna har förändrats över åren, snarare än ger en analys av tender och nivåer i häckningsframgången. En sådan avser vi att publicera i *Fågelåret 2018*, med siffror, tabeller och figurer. En rapport finns även på Projekt Loms hemsida: projektlom.birdlife.se/wp-content/uploads/sites/30/2019/03/Projekt-LOM-1994-2018.pdf

DEN KANSKE VIKTIGASTE lärdomen är vikten av att tillämpa ett landskapsperspektiv i förvaltningen. För smålommen har det länge varit ett etablerat synsätt att beakta både häckningsplatserna, vid små och ofta fisktomma småsjöar och tjärnar, och fiskevattnen på kanske tio kilometers avstånd eller längre, liksom flygvägarna däremellan.

Däremot är det en ny insikt att även storlommen måste förvaltas i ett perspektiv som inte begränsas till den enskilda häckningssjön. I häckningsområdena pågår en omfattande kontakt mellan storlommar i olika sjöar, inom ett intrikat socialt system där de ofta uppmärksammade ansamlingarna av storlomsgrupper under sommaren ingår.

Varför lommarna samlas i dessa grupper är inte helt klarlagt, men uppenbart är att fåglarna i en trakt har god kännedom om sina grannar i kringliggande sjöar, och att de aktivt uppsöker speciella sjöar för att träffas. Inom grupperna sker de rituella beteenden som vi gärna låter oss fascineras av. Undersökningar av svartnäbbad islom tyder på att grupperna har en viktig social funktion, kopplad till bland annat fåglarnas inbördes rangordning och bedömningar av häckningsreviren i kringliggande sjöar.

Både hannar och honor deltar, och grupperna kan antas fungera också som en ”äktenskapsmarknad” för adulta men icke häckande fåglar. Storlommen bedöms häcka för första gången först som sex- eller sjuåringar (7K eller 8K). För yngre men könsmogna fåglar ger lomsamlingarna möjligheter att finna en partner och att stämma av sin sociala rang i relation till andra fåglar.

I förvaltningen av lommarna kan vi inte begränsa oss till de enskilda häckningsplatserna utan måste även beakta de sjöar som lommarna uppsöker för att möta andra lommar eller för födosök, samt flygvägarna mellan dessa. Tyvärr förbiser man alltför ofta detta.

VAD GÄLLER LOMMARNA fokuseras fågelskyddsarbetet ofta på störningar från friluftslivet. Frågan är lika aktuell idag som för 25 år sedan. Men det finns dåligt med data som stöder uppfattningen att störningar generellt är en huvudorsak till misslyckade häckningar. För storlommen är översvämmade bon efter ihållande regnigt väder och/eller olämplig reglering av vattennivån i häckningssjön den enskilt viktigaste orsaken. För båda lomarterna gäller att bopredation är en annan huvudorsak.

FOTO: KRISTINA ERIKSSON

Smålom i ett dimmigt tjärn.

Men påverkan av störningar är svåra att utvärdera. Lommarnas reaktioner när människor närmar sig eller vistas i närheten av ett bo är påtagligt individuella – vissa individer är mer toleranta än andra. Vidare ökar risken för predation om den ruvande fågelns skräms så att den lämnar boet. En viktig erfarenhet är att lommarna i första hand reagerar på nya företeelser, även om de kan synas vara bagatellartade ur ett mänskligt perspektiv, medan en mer regelbunden, men som vi bedömer störande verksamhet ibland accepteras. Många medarbetare inom Projekt Lom har upplevt episoder som belyser detta – för båda lomarterna.

Men att enstaka lompar kan acceptera störningar och ganska bullrande aktiviteter betyder inte att andra gör det, och det är inget argument för att generellt bortse från att de kan vara störningskänsliga. Snarare bör man räkna med att ett par i en sjö som nästan ingen besöker under arbetsveckorna, men som invaderas av badande och båtfolk

> Lika viktigt är en lokal acceptans bland kringboende och en fungerande tillsyn, om restriktionerna ska efterlevas och få effekt.

första vackra helgen med sommarvärme i maj, kan reagera negativt. Självfallet ska tävlingsaktiviteter, såsom swimruns eller arrangemang med snabba båtar av skilda slag, undvikas under hela häckningsperioden.

Inom Projekt Lom får vi ganska ofta frågor om att inrätta till exempel ett fågelskyddsområde med restriktioner i tillträdet till en häckningsö och vattenområdet omkring. Men frågan om störningar handlar kanske främst om information och gott omdöme, och hur vi uppträder vid storlomssjöar och smålomstjärnar, snarare än något som annat än undantagsvis kan hanteras med regler och bestämmelser:

- I regel gäller att kontroll av vattennivån under ruvningsperioden är den enskilt viktigaste åtgärden om man vill förbättra förutsättningarna för storlommens häckning. Fågelskyddsområden kan vara en bra kompletterande åtgärd för sjöar med omfattande friluftsliv och om vattennivån under ruvningsperioden kan hållas på en någorlunda konstant nivå. Lika viktigt är en lokal acceptans bland kringboende och en fungerande tillsyn, om restriktionerna ska efterlevas och få effekt.
- Hanteringen av störningar handlar alltså främst om information och hur vi alla beter oss vid storlomssjöarna och smålomstjärnarna: Att vara vaksam på lommarnas uppträdande, särskilt vid aktiviteter som avviker från de normala vid sjön, eller när man vistas på platser i och kring sjön eller tjärnen där människor sällan uppehåller sig.

FOTO: JAN SCHÜTZER

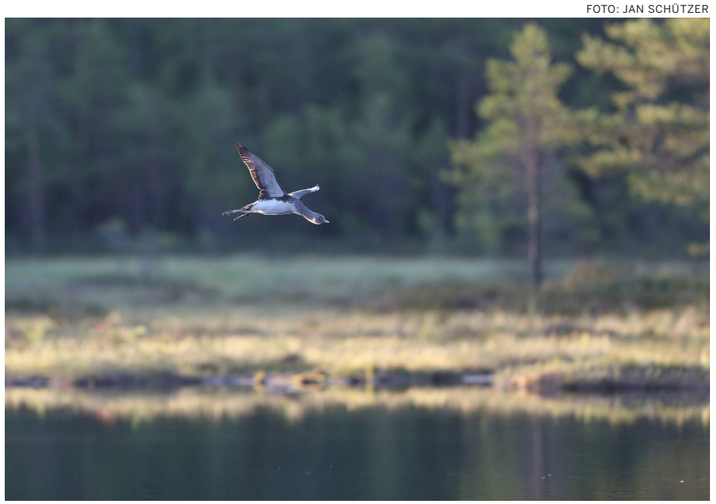

En smålom går in för landning.

DET FINNS EN dynamik i smålommens val av häckningstjärnar som vi inte var medvetna om för 25 år sedan. Ungefär en fjärdedel av lokalerna bedöms ha en mycket lång häckningstradition som kan sträcka sig över flera årtionden och som nyttjas nästan årligen, men huvuddelen ingår i en dynamik med övergivna häckningsplatser och nyetableringar, och att lommen ibland återvänder till övergivna häckningstjärnar efter att antal år.

De lokaler som nyttjas i stort sett årligen är även de som över tid producerar flest ungar, så det är viktigt att identifiera och prioritera dem i fågelskyddsarbetet. Men dynamiken innebär att även regelbundet nyttjade tjärnar kan stå tomma enstaka år, utan att därmed ha övergivits.

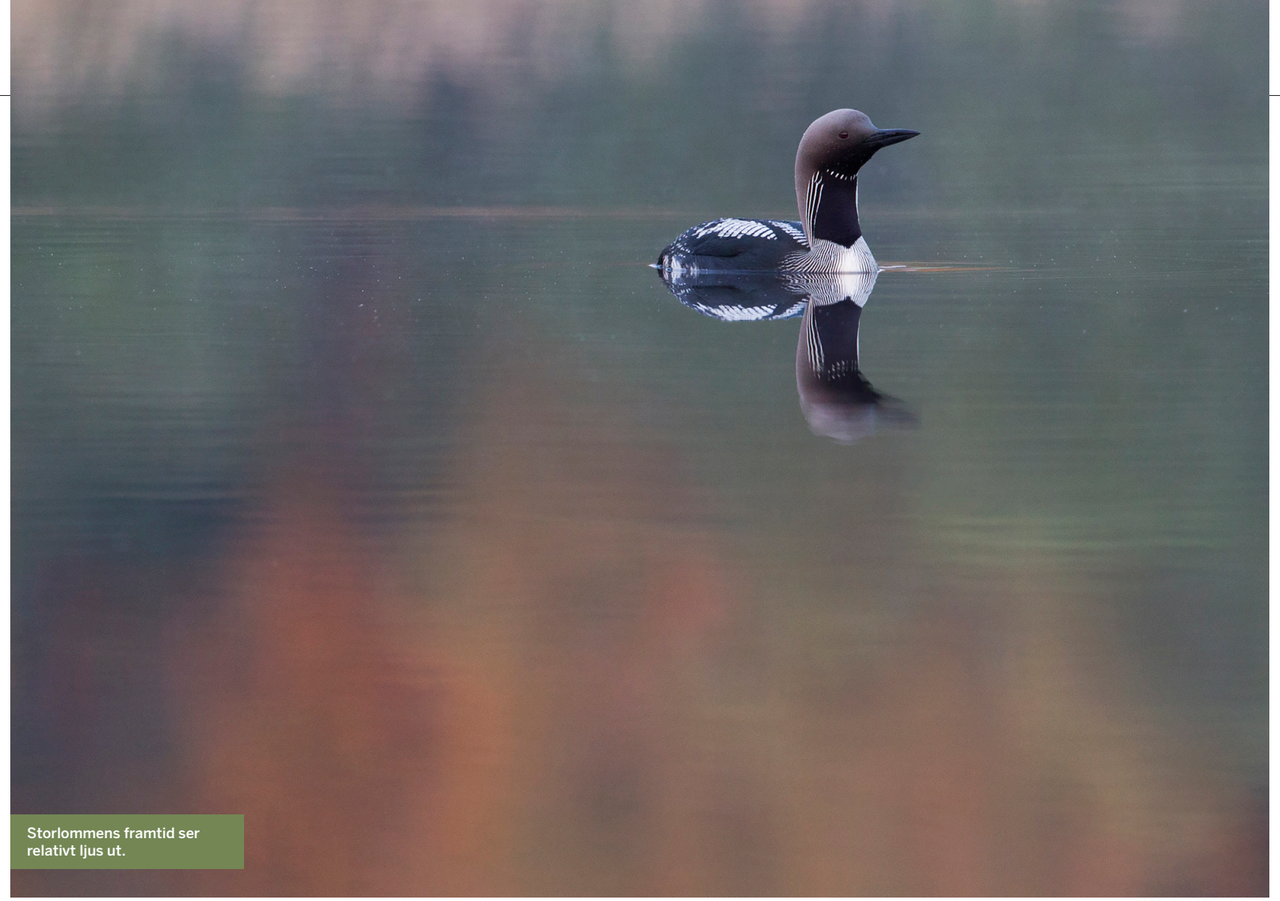

Storlommens framtid ser relativt ljus ut.

FOTO: BOSSE HAGLUND

Det finns alltså en risk för att man missar viktiga häckningsplatser om en inventering bara omfattar något eller några enstaka år, och att slutsatser i till exempel en miljökonsekvensbeskrivning baseras på ett ofullständigt underlag. Projekt Lom anser att:

- Inventeringar, till exempel inför exploateringar av skilda slag, ska upprepas under ett antal år, och personer med lokal kännedom av fågellivet bör kontaktas för kompletterande information. Även Projekt Lom kan kontaktas, under förutsättning att den skyddsklassning som gäller för smålommens häckningsplatser respekteras.
- Lokaler med en lång häckningstradition bör lokaliseras och prioriteras i fågelskyddsarbetet.

FÅGLARS PÅVERKAN AV vindkraftverk hade inte uppmärksammats nämnvärt när Projekt Lom startades upp 1994. Men under åren därefter, i takt med att klimatfrågorna fick ökad aktualitet och utbyggd vindkraft blev en viktig del i klimatpolitiken, fick riskerna för bland annat fåglar och fladdermöss ett ökat och tidvis dominerande utrymme inom naturvården. Projekt Lom har över åren fått flera förfrågningar om lommar och vindkraft.

För smålommen finns goda belägg för att övervintrande fåglar långsiktigt undviker närområdet, upptill några kilometers avstånd från havsbaserade vindkraftverk. Däremot är underlaget för bedömningar om hur de båda lomarterna påverkas i sina häckningsmiljöer i det svenska skogs-, sjö- och myrlandskapet knapphändigt. Pågående kontrollprogram, liksom våra ansträngningar inom Projekt Lom att samla in uppgifter om häckningar vid sjöar och tjärnar med vindkraftverk i närområdet, har hittills inte gett några entydiga resultat.

Både för storlommen och smålommen finns enstaka exempel på lyckade häckningar, men även indikationer på att häckningsutfallet kan ha försämrats för par häckande i närområdet kring vindkraftverk, eller att häckande fåglar mer varaktigt undviker närområdet kring vindkraftverken.

Mot bakgrund av ett motsägelsefullt och oklart kunskapsläge, i kombination med att väsentliga delar av de europeiska bestånden av både storlom och smålom häckar i de nordiska länderna, rekommenderar Projekt Lom även fortsättningsvis att vindkraftverk ska undvikas på avstånd upptill en kilometer från häckningssjöar och -tjärnar.

Inga vindkraftverk ska tillåtas där det finns risk för barriäreffekter som hindrar flygvägarna mellan häckningsplatser och fiskevatten, eller mellan storlommens häckningssjöar och kringliggande sjöar där lommarna samlas för bland annat sociala aktiviteter under häckningsperioden.

Ställningstagandet är helt i linje med ett försiktighetstänkande, när det finns oklarheter om skadliga effekter eller negativ påverkan.

LOMMARNA ÄR FISKÄTANDE fåglar och toppredatorer. Man kan alltså på generella grunder anta att de är känsliga för

FOTO: BENGT LUNDELL

Tyvärr är trenden att smålommens ungfågelproduktion går tillbaka.

FOTO: KRISTINA ERIKSSON

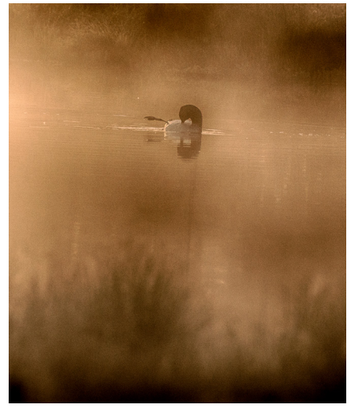

Smålom putsar sig.

FOTO: JAN SCHÜTZER

Spelande smålommar.

FOTO: BOSSE HAGLUND

Storlommens ungproduktion har i större delen av landet varit långsiktigt tillräcklig för att kompensera för den årliga dödligheten.

FOTO: JAN SCHÜTZER

> Vi har en fortsatt men åtminstone för svensk del förbisedd problematik vad gäller kvicksilver i sötvattens-miljöer.

exponering av ämnen som ackumuleras i näringskedjorna. För lommarna har främst kvicksilver uppmärksammats, i första hand vad gäller svartnäbbad islom i Nordamerika.

Vi har en fortsatt men åtminstone för svensk del förbisedd problematik vad gäller kvicksilver i sötvattensmiljöer. Genom användningen av fossila bränslen har kvicksilver tillförts atmosfären under mycket lång tid och ofta transporterats över långa avstånd innan det tvättats ut genom nederbörd eller deponeras som torrdeposition. Från den ”pool” av kvicksilver som över årtionden har byggts upp och bundits till skogs- och torvmark frigörs kvicksilver till yt- och grundvatten

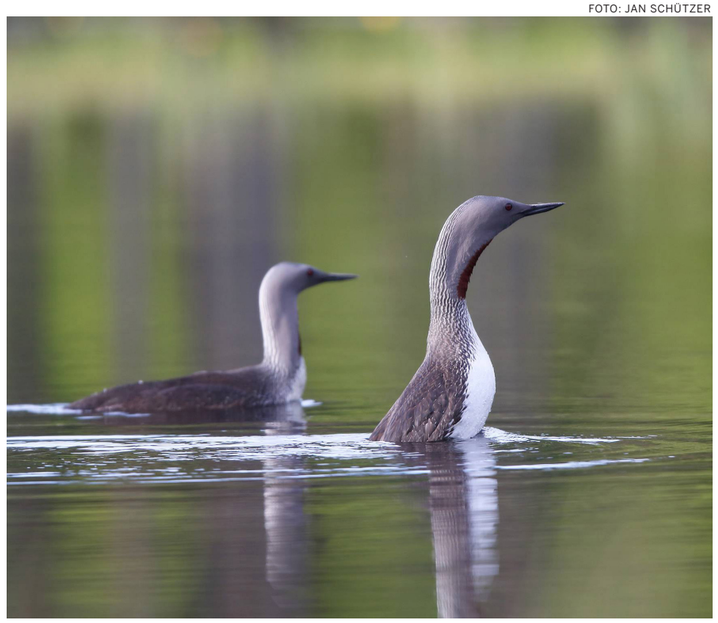

Smålom.

där det blir tillgängligt för fisk och andra vattenlevande organismer – i huvudsak som fettlösligt och därmed biotillgängligt metylkvicksilver. Sårbarheten för kvicksilver är störst i näringsfattiga sjöar med pH<6, och inom Projekt Lom har vi bedömt att ungefär tio procent av landets häckningssjöar för storlom och cirka 30 procent av fiskevattnen för smålom kan vara i farozonen. Vidare uppvisar abborre från svenska sjöar fortsatt höga halter av kvicksilver, på nivåer där man med referens till nordamerikanska undersökningar av svartnäbbad islom inte kan utesluta beteendestörningar och försämrad reproduktion.

Tyvärr saknar vi för svensk del underlag för bedömningar om huruvida lommarna kan ha påverkats under senare årtionden. Analysdata från ägg av fiskgjuse, som till viss del häckar och födosöker i liknande miljöer som lommarna, antyder emellertid inte någon ökning.

I motsats till kvicksilver, som har figurerat i miljöarbetet i flera decennier, har frågor kring högfluorerade ämnen (PFAS med flera) uppmärksammats först under senare år. Det är en grupp av över 4 700 ämnen med en mångfald olika användningsområden. Höga halter har uppmätts i yt- och grundvatten på skilda platser i landet. Vad gäller fåglar har man jämfört halterna i ägg av kattuggla, tornfalk och fiskgjuse i svenska häckningsmiljöer. PFAS-halterna i ägg av fiskgjuse var betydligt högre än hos de två andra arterna, som till skillnad från den fiskätande gjusen fångar sin byten på land, och på nivåer där man inte kan utesluta störningar i fortplantningen. Till dess vi vet mer, och har tillgång till analysdata från lomägg, bör man alltså inte utesluta att även storlommen och smålommen ligger i farozonen.

DELAR AV PROBLEMATIKEN kring förvaltningen av de två lomarterna har följt med oss under det kvartssekel vi har arbetat inom Projekt Lom. Nytt är att vi har insett betydelsen av att arbeta med ett landskapsperspektiv som inte begränsas till de enskilda häckningsplatserna utan även beaktar hur lommarna nyttjar andra sjöar i landskapet för födosök och sociala kontakter med

FOTO: BENGT LUNDELL

Smålommens bo på en tuva.

artfränder. Vi har förstått att det finns en omfattande dynamik i smålommens val av häckningsplatser. Vad gäller miljögifter är kvicksilverproblematiken fortsatt aktuell, medan frågor kring högfluorerade ämnen är en ny utmaning.

Det finns alltså en fortsatt problematik att hantera i förvaltningen, och till viss del ser den annorlunda ut än för 25 år sedan. Därför finns det ett värde i att fortsätta med uppföljningen av lommarnas häckning, inte minst mot bakgrund av vårt internationella ansvar för båda arterna. Lommarna är långlivade arter. De börjar häcka först när de är några år gamla och det blir bara en eller två ungar vid varje lyckad häckning. Det tar alltså några år innan förändringar i ungproduktionen kan läsas av som trender hos de häckande bestånden, till exempel inom Svensk Fågeltaxering. Båda verksamheterna behövs och kompletterar varandra.

STORT TACK till er alla som har medverkat i fältarbetet över åren. Genom er samlade insats har vi idag har bättre kunskap och förutsättningar att sörja för att även kommande generationer får förmånen att uppleva lommarna och deras miljöer. Många har över åren lämna ekonomiska bidrag, bland annat Alvins Fond och Västergötlands Ornitologiska Förening.

PROJEKT LOM | Vill du veta mer?

Mer information
Läs om Projekt Lom på projektlom.birdlife.se. Där finns bland annat de rapporter vi har gett ut, artfaktablad och metodik för inventerings-arbetet.

Kontakt
Mats Eriksson nås på mejl: eriksson.tommered@telia.com eller på telefon 031–94 87 91 alternativt 070-609 94 33.

Inventeringssugen?
Liksom all annan ideell och frivilligbaserad verksamhet gäller att nyrekrytering är en ständig utmaning. Vi välkomnar alla nya medarbetare som vill följa häckningen för ett eller flera lompar. I regel innebär det 3–4 besök, spridda över hela häckningssäsongen och enligt en konsekvent men enkel metodik.

FOTO: JAN SCHÜTZER

Smålom med bytesfisk.